

Çok Hukukluluk Bağlamında İngiltere’de İslam Hukuku* Islamic Law in the Context of Legal Pluralism in England

Fatıma Zehra Şenyüz¹ Ertuğrul Boynukalın²

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, İstanbul/Türkiye.

Dr., Independent Researcher, İstanbul, Türkiye, fzehrassulu@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3581-7896>

² Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İstanbul/Türkiye.

Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, İstanbul, Türkiye, ertugrul.boynukalin@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8633-1801>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 09/11/2024

Kabul: 15/02/2025

Yayın Tarihi: 30/09/2025

Yayın Sezonu: Eylül

Benzerlikmô

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Yazar Katkıları

Yazar-1 (100)

Atıf

Şenyüz, F. M. (2025). Çok hukukluluk bağlamında İngiltere’de İslam hukuku. *Tanım Tenkit Teorî*, 5: 20-37

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi SBE’de Prof. Dr. Ertuğrul Boynukalın danışmanlığında hazırlanan “Çok Hukukluluk Bağlamında Anglo-Sakson Hukuk Sistemini Benimseyen Ülkelerde İslam Hukuku Tartışmaları (Aile Hukuku Özelinde)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Bu çalışmada İngiltere’de yaşayan Müslüman azınlıkların hukukî anlaşmazlıklarında, İslam hukukuna riayet etmek istemelerine bağlı olarak gelişen çözüm arayışları incelendi. İngiltere’deki İslam hukuku uygulamalarının “birden fazla hukuk düzeninin birlikte varlığı” anlamına gelen çok hukukluluk kapsamında değerlendirilmesi hususuna cevap arandı. Esasen İngiltere diye bilinen ancak resmî adıyla Birleşik Krallık; İngiltere ile beraber üç ülkeyi daha bünyesinde barındırmaktadır. Dört ayrı hukuk sistemine sahip Birleşik Krallık kendi içerisinde mevcut durumuyla zaten çok hukuklu bir yapıya sahiptir. İngiltere; siyasi olarak krallık sistemini devam ettirmesi, dinî olarak da resmî bir kiliseye bağlı olması ve dolayısıyla laiklik düşüncesini benimsememesi sebebiyle Avrupa’daki diğer ülkelerden ayrılmaktadır. Hukuk alanındaki ayrışma ise Avrupa kıtasında Kara Avrupası hukuk sistemi geçerliken, İngiltere’nin kendi topraklarında ortaya çıkan Anglo-Sakson hukuk sistemini uygulamaya devam etmesidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Müslüman göçleri II. Dünya Savaşı’ndan sonra hızla artarak İngiltere’de belirgin bir Müslüman nüfusun varlığına sebep olmuştur. İlk dönemlerde amaçları geçici bir süre maddi kazanç sağladıktan sonra ülkelerine dönmek olan göçmen Müslümanlar zamanla İngiltere’yi yurt edinmişlerdir. Daha önce basit yöntemlerle geçiştirdikleri hukukî anlaşmazlıklar için sistematik çözüm yolları da tartışılmaya başlanmıştır. Cami imamları ve cemaatlerinden oluşan derneklerle başlayan hakemlik uygulaması ihtiyaçlara binaen gelişerek profesyonel kurumlara dönüşmüştür. İngiliz Müslümanların ekonomisi alanındaki ihtiyaçları resmî kurumlar tarafından İslam hukukuna uygun olarak düzenlenmeye başlamış ancak buna ilaveten özellikle aile hukuku alanında da kısmen özerklik tanınmıştır. İngiliz hukukunda da yargı sisteminin yükünü hafifletmek, ayrıca zaman ve ekonomiden tasarruf için tahkimin öncelenmesi, İngiltere’de İslam hukukunun uygulanmasını kolaylaştırmıştır. İngiliz Müslümanlar, aile hukuku alanındaki anlaşmazlıklarını kurumlar vasıtasıyla ya da İngiliz hukukunun izin verdiği ölçüde resmî yargı sisteminde çözmeye çalışmaktadırlar. Kurumlar; resmî olmayan şeriat konseyleri ve 1996 yılında yürürlüğe giren Tahkim Yasası altında faaliyet gösteren Müslüman Tahkim Heyeti olmak üzere başlıca iki çatı altında toplanmaktadır. Tahkim yasasının şeriat konseylerine bağlayıcı olması durumu oldukça tartışılmalıdır. Bunun sebebi tahkim yasasının işlerlik kazanabilmesi için bir anlaşmazlıkta her iki tarafın da uzlaşmaya gönüllü olması gerekliliğidir. Oysaki aile hukuku konularında dava süreci genellikle tek tarafın isteği üzerine yürütülmektedir. İngiliz Müslümanların resmî mahkemelere başvurmaları durumunda, buralarda İslam hukukuna riayet etmelerine bazı kanunlar imkân sağlamaktadır. Bu kanunların bir kısmı özellikle dinî hukuka yönelik iken bir kısmı yasaklayıcı bir takyid olmadığı için İslam hukukunun uygulanmasına alan açmıştır. Ancak Müslüman azınlıkların resmî kanallar yoluyla problemlerini çözmeye çalışırken karşılarına çıkan en büyük problem gayrimüslim yargıçların velayet yetkisi ve İslam hukukunun resmî hukuk profesyonelleri tarafından yeterince bilinmemesidir. Çalışma hazırlanırken konuyla ilgili kitaplar, tezler, bilimsel makaleler, Birleşik Krallık kanunları, resmî ve gayri resmî raporlar incelenmiştir. Belge inceleme, içerik çözümleme ve örnek olay çalışması yöntemleri kullanılarak tümevarıma dayalı akıl yürütme yöntemi uygulanmış ve gözlemlenen olgular bir bütünlük içerisinde değerlendirilmiştir. Birleşik Krallık’taki İslam hukuku tartışmalarının çoğalması Müslümanların ülkedeki nüfusunun çoğalması ile doğru orantılı olup kalıcı olarak yerleşmelerinin bir sonucudur. Birleşik Krallık’ın Müslüman azınlıklara aile hukuku alanında kısmi bir özgürlük tanınması, çok hukukluluk bağlamında değerlendirildiğinde “zayıf yapılı çok hukukluluk- devlet çok hukukluluğu” olarak kabul edilmelidir. Sonuç olarak İngiltere’nin Müslüman azınlıklara karşı nisbi hoşgörülü yaklaşımının arkasında ağırlıklı olarak devlet çıkarlarını koruma amacının yer aldığı tespit edilmiştir. Bu sebeple devlet tarafından müsamaha gösterilen hukukî alanlar neredeyse sadece iktisat ve kısmen aile hukuku alanlarıyla kısıtlıdır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, İslam hukuku, Müslüman azınlıklar, Şeriat konseyleri, Tahkim Yasası, Çok hukukluluk.

Research Article**History**

Received: 09/11/2024

Accepted: 15/02/2025

Published: 30/09/2025

Pub Date Season: September

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyrights & Licensing

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies utilised are mentioned in the bibliography.

Conflicts of Interest

No conflict of interest declared.

Financial Support

No external funding was used to support this research.

Author Contributions

Author-1 (100)

Citation

Şenyüz, F. M. (2025). Islamic law in the context of legal pluralism in England. *Description Critique Theoria*, 5: 20-37

*This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Discussions on Islamic Law in Countries Adopting the Anglo-Saxon Legal System in the Context of Legal Pluralism (Specific to Family Law)", supervised by Prof. Dr. Ertuğrul Boynukalm.

Abstract

This study examines the search for solutions to legal disputes of Muslim minorities living in England, which develop due to their desire to comply with Islamic law. An answer was sought to the issue of evaluating Islamic law practices in England within the scope of legal pluralism, which means "the co-existence of more than one legal system". Originally known as England but officially known as the United Kingdom includes three other countries. The United Kingdom, which has four separate legal systems, already has a legal pluralist structure. England; It is distinguished from other countries in Europe by continuing the monarchy system politically, being affiliated with an official church religiously and therefore not adopting the idea of secularism. The distinction in the field of law is that while the Continental European legal system is valid in the European continent, England continues to apply the Anglo-Saxon legal system that emerged on its own soil. Muslim migrations, which began in the second half of the 19th century, increased rapidly after World War II and caused the presence of a significant Muslim population in England. In the early days, migrant Muslims, whose aim was to return to their country after making a temporary financial gain, eventually adopted England as their homeland. Systematic solutions for legal disputes, they had previously evaded with simple methods began to be discussed. The practice of arbitration, which began with associations consisting of mosque imams and congregations, developed into professional institutions based on needs. The economical needs of British Muslims began to be regulated by official institutions in accordance with Islamic law, but in addition, they were granted partial autonomy, especially in the field of family law. The priority given to arbitration in English law, in order to lighten the burden on the judicial system and also to save time and money, facilitated the application of Islamic law in England. British Muslims try to resolve their family law disputes through institutions or, to the extent permitted by English law, in the official judicial system. The institutions are grouped under two main roofs: informal Sharia Councils and the Muslim Arbitration Board operating under the Arbitration Act, which came into force in 1996. The fact that the arbitration law is binding on Sharia Councils is highly debatable. This is because both parties in a dispute must be willing to compromise in order for the arbitration law to become effective. However, in family law matters, the litigation process is usually carried out at the request of one party. In the event that British Muslims apply to official courts, some laws allow them to comply with Islamic law there. While some of these laws are specifically aimed at religious law, some have opened up space for the application of Islamic law since they are not prohibitive restrictions. However, the biggest problem that Muslim minorities face when trying to solve their problems through official channels is the custody authority of non-Muslim judges and the lack of sufficient knowledge of Islamic law by official legal professionals. In preparing the study, books, theses, scientific articles, UK laws, and official and unofficial reports on the subject were examined. The Inductive reasoning method was applied using document review, content analysis, case study methods, and the observed facts were evaluated as a whole. The increase in Islamic law discussions in the UK is directly proportional to the increased population of Muslims in the country and is a result of their permanent settlement. The United Kingdom's granting of partial freedom to Muslim minorities in the field of family law should be considered as "weak- structured legal pluralism – state legal pluralism" when evaluated in the context of legal pluralism. As a result, it has been determined that the purpose of protecting state interests lies behind the relatively tolerant approach of the United Kingdom towards Muslim minorities. For this reason, the legal areas tolerated by the state are almost exclusively limited to commercial and partly family law.

Keywords: England, Islamic law, Muslim minorities, Sharia Councils, Arbitration Act, Legal pluralism.

Giriş

Müslüman azınlıkların, bulundukları gayrimüslim ülkeye uyum sağlamalarında en önemli tartışmalardan biri sosyal uyumla beraber hukukî uyumun ölçüsüdür. İlk nesil göçmenlerde bu sorun uluslararası özel hukuk ile çözülebilmektedirken zamanla köken ülkeleriyle olan irtibatlar kesilmeye başlayınca Müslüman azınlıklar hukukî olarak ikilem içerisine girmişlerdir. Yaşadıkları ülkenin hukukuna tâbi olduklarında ise gayrimüslimler tarafından hazırlanan kanunların ne derece bağlayıcı olduğu sorunu ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine resmî hukuka karşı çıkan Müslümanlar kendi aralarında İslam hukukunu idâme edecek gayri resmî kuruluşlar açmaya yönelmişlerdir.

Son dönemde İslam İktisadı alanındaki pratik çalışmalarıyla adını duyuran İngiltere’de özellikle Londra, dünyanın en önemli İslami finans merkezi konumuna gelmiştir. 2000’li yılların başında İslam iktisadına yönelik ilgi ve taleplerin sonucunda İslami bankalar açılmış ve hızla büyümüşür. İngiltere sadece ekonomik alanda değil sosyal hayatta da İslami kural ve ilkelere uymaya çalışan Müslüman vatandaşların memnuniyetini kazanmak için şeriat konseylerine uzun zamandır rahatlıkla hizmet verme imkânı tanımıştır.

İngiltere’deki Müslümanlar ile ilgili tartışmalar, devlet açısından bakıldığında çok hukukluluk bağlamında, Müslümanlar açısından bakıldığında ise azınlık fikhî bağlamında zemin bulmaktadır. İngiltere diye bilinen Birleşik Krallık aslında dört ülkeden oluşmakta, dört ayrı hukuk sistemine sahip olması hasebiyle de kendi içinde çok hukuklu bir yapıdadır. İngiltere hukuk alanında Birleşik Krallık’taki diğer ülkelere kısmi yetki verse de otoriteyi kendi bünyesinde tutmaktadır. Azınlık gruplarının hukukî durumlarına da benzer tutum gösteren İngiltere gerek Avrupa Birliği’ndeki gerekse Commonwealth’teki diğer ülkelerin laik yapılarının aksine kendine has bir serbestlikle, azınlık haklarına riayette kolaylık sağlamakta ancak gücün ve nihai yetkinin kendisinde olduğunu da aşikâr etmektedir. Bu çalışmada İngiltere özelinde Müslümanların, İslam hukukuna riayet etmek istediklerinde ne tür yaklaşımlar sergiledikleri incelenecektir. Bunun sonucunda da İslam hukukunun uygulanmasının çok hukukluluk kapsamında mı değerlendirileceği konusuna cevap aranacaktır. Ayrıca Müslümanların kısmi de olsa İslam hukukunu uygulamalarına izin verilmesinin, insan hakları kapsamına girip girmeyeceği de diğer bir araştırma sorusudur.

Çok Hukukluluk Kavramı

Çok hukukluluk kavramı sömürgecilik sonrası oluşan yeni dünya düzeni ile beraber özellikle sosyolog ve antropologlar tarafından dile getirilmiştir. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru hukukçuların dikkatini çekmeye başlayan çok hukukluluk düşüncesinin temelinde hukuk kavramı yer almaktadır. Çok kültürlü toplumların yargı sisteminde ortaya çıkan çoğulculuğun normatif bir çoğulculuk mu yoksa çok hukukluluk mu olduğunun belirlenmesi de hukuk kavramına yüklenen anlama bağlıdır. Bu sebeple belirli sosyal normların veya normatif emirlerin resmî hukuk statüsünde kabul görmesi pratik öneme sahiptir.

Çok hukukluluk benzer durumlar için hukukun farklı kurallarının aynı anda varlığı anlamına gelmekte ve aynı davayı farklı kanunlar ile farklı şekilde çözebilmektedir. Birden fazla hukuk düzeninin birlikte varlığı hukukun çoğul olduğunun bir göstergesidir (Yüksel, 2003, 2). Çok hukukluluk teorisyenleri çok hukukluluğun, hukukun veya hukuk sisteminin değil aslında sosyal alanın bir özelliği olduğunu belirtmiş, insanın olduğu her yerde çok hukukluluğun mevcut olduğunu savunmuştur (Griffiths, 1986, 4).

Çok hukukluluk içindeki hukuk teriminin nasıl tanımlanacağı hususu, alanın önde gelen teorisyenleri tarafından uzun süre tartışılmıştır. Yargılama usulünde belirli sosyal normların veya normatif emirlerin resmî olarak hukuk olarak kabul edilip edilemeyeceği devlet politikası oluşturma açısından pratik öneme sahiptir.

Ampirik çalışmaların amacı genellikle, devlet dışı hukuk veya normatif emirlerin hukuk olarak anlaşılıp anlaşılamayacağını ortaya koymaktır (Twining, 2009, 497). Hukuk terimini tanımlarken tek hukuklu sisteme karşı çok hukukluluk taraftarları, tarihsel olarak hukukun devlet yapılanmasından çok daha önce var olduğunu gösteren kaynaklara dikkat çekmektedirler (Üye, 2013, 25).

Çok hukukluluk taraftarları sistemin olumlu taraflarını öne çıkartırken karşıt görüşlüler de pek çok olumsuz eleştiride bulunmuşlardır. Çok hukuklu sistemin olumlu yönleri özellikle aile hukuku alanında öne çıkmaktadır. Bireyler asimile olmaktan korkmakta, din ve kültürlerine ait hukuka tâbi olduklarında kendilerini daha güvende hissetmektedirler (Estin, 2009, 452). Çok hukukluluk taraftarları, insan hakları açısından bunun gerekli olduğuna vurgu yaparken tam zıt görüşte olanlar da bulunmaktadır (Cangızbay, 2002, 63-65).

Azınlık grupları hukukî olarak özerkleştirmenin, onları siyasi haklardan yararlanma hususunda ayrımcılığa maruz bırakması, liyakatsiz liderlere güç vererek ve baskıcı, çoğunlukçu geleneksel yorumları güçlendirerek demokratik süreçlerin aksaması, insan haklarına yönelik ihlaller, kadınların, çocukların ayrıca grup içi etnik, dinî ve hatta siyasi azınlıkların haklarına değer verilmemesi, gayri resmî kurumlarda yargılamanın adil olarak yapıldığına dair garantisizlik gibi pek çok sıkıntıyla karşı karşıya bırakacağına dair eleştirilere sebep olmaktadır. Diğer taraftan resmî hukuk sistemlerinde yargı sürecinde yaşanan gecikmeler, prosedürden kaynaklanan karışıklıklar ve özellikle ötekileştirilmiş gruplar için yargı birimine erişim problemi gibi pek çok olumsuzluğa rastlanmaktadır. Taraftarları çok hukukluluğu genellikle devlet dayatmasına karşı barışçıl bir alternatif olarak görmektedir (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1551229, 2024; https://www.eth.mpg.de/pubs/institute-reports/pdf/mpi-eth-institute-report-2001-de, 2024; Penal Reform International, 37; Sage, 53).

Ülkenin Genel Tanıtımı ve İngiliz Müslümanlar

Çok hukukluluk bağlamında İslam hukukunun inceleneceği İngiltere'nin siyasi yapısına bakıldığında anayasal monarşik sistemle yönetildiği ve dört bölgeden oluştuğu görülmektedir. Bunlar ülke statüsündeki İngiltere, İskoçya ve Galler ile eyalet düzeyindeki Kuzey İrlanda'dır. 1998 yılından itibaren İskoçya parlamento, Galler ve Kuzey İrlanda ise meclis aracılığıyla yönetilen önemli ölçüde devredilmiş hükümete sahiptirler. Hem üniter hem de iki kademeli yapıya sahip tek ülke İngiltere'dir (https://www.gov.uk/government/publications/toponymic-guidelines/toponymic-guidelines-for-map-and-other-editors-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland--2#geopolitical-terminology, 2024). M.S. 40 yıllarında Roma İmparatorluğu'na bağlanan İngiltere, Roma İmparatorluğu'nun ekonomisinin bozulup adadan çekilmesiyle, Britonlar'ın (Keltler) istilâlarına uğrayınca Danimarka-Almanya bölgesinde yaşayan Angleler ve Saksonlardan yardım istediler. Anglo-Saksonlar, saldırılardan korumakla beraber adaya kendileri yerleştiler ve buraya Anglolar'ın Toprağı anlamına gelen, Angle ve Land kelimelerinin birleşimi olan England adını verdiler (Şahin, 2004, 137).

Müslümanların İngiltere'deki varlığı çok eski tarihlere dayanmamaktadır. İslam ülkelerinin İngiltere'deki ilk daimî elçilikleri 1790'larda Londra'da kuruldu (Freeland ve Lau, 2008, 339). İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Britanya'da belirgin bir Müslüman varlığından söz etmek mümkün değildir (Fetzer ve Soper, 2005, 26). Savaş sırasında hasar gören İngiliz şehirlerinin yeniden inşa edilmesi için, İngiliz işçilerin beğenmeyip yapmak istemediği işlerde, düşük ücretlerle çalışacak çok sayıda vasıfsız işçiye ihtiyaç doğmuştur. Bunun sonucunda devlet

ekonomik olarak yabancı işçi göçünü teşvik etmiştir. Göçmenlerin çoğunluğunu Commonwealth ülkelerinden gelenler ve özellikle 1947 yılında İngiliz Hindistanı'nın bölünmesinden sonra yurtsuz kalan insanlar oluşturmaktaydı (Siddiqui, 2000, 185).

Resmî kayıtlara göre İngiltere'de 2,3 milyon Müslüman yaşamaktadır (<https://themuslim500.com/wp-content/uploads/2023/10/The-Muslim-500-2024-Free.pdf>, 2024). İngiliz Müslümanlarının en önemli özelliklerinden biri dünyadaki etnik köken bakımından en çeşitli Müslüman topluluklarından biri olmalarıdır. Bu nüfusun çoğunluğu Güney Asyalı olup Arap ülkeleri, Afrika, Güneydoğu Asya, Balkanlar ve Türkiye kökenli Müslümanlardan oluşmaktadır. Diğer dinlerden İslamiyet'e geçenler de Müslüman nüfusunu ve çeşitliliğini arttırmaktadır (<https://mcb.org.uk/resources/british-muslims/>, 2020). İngiltere ve Galler'de 2011 yılında yapılan bir araştırmanın sonucuna göre Müslümanlar, en büyük dinî azınlık grubudur (The Office for National Statistics (ONS), 6-7).

İngiltere'ye giden ilk Müslümanlar oraya yerleşmek amacıyla değil, memleketlerinde zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak kadar para biriktirip geri dönme niyetindeydiler (Fetzer ve Soper, 2005, 27). 1960'lı yılların ortalarına kadar olan göç döngüsel bir yapıya sahipti. Kendilerini o topraklarda geçici olarak gördükleri için evlenme, boşanma gibi medeni hukuk konularını İngiltere'deki resmî kurumlara taşımaya gerek duymuyorlardı. 1960 ve 70'lerde İngiliz devleti, Müslümanların eğitim, helâl gıda ve diğer dinî uygulamalarla ilgili taleplerini yerine getirecek olan yerel, etnik kurumlara olanak sağladı. Ancak 1970'lerin sonlarında yeni göçleri ve ekonomik teşvikleri kısıtlama politikasına geçilince durum değişmiştir (Bowen, 2020b).

Bazı teorisyenler, İngiltere'nin sömürge tarihinin ülkenin Müslüman göçmenlere yönelik muamelesini etkilediğini öne sürmektedirler. Özellikle Avrupa'da İslam üzerine çalışmalarıyla bilinen İlahiyat profesörü Jorgen Nielsen, "İmparatorluğun Müslüman bölgelerdeki deneyimlerinden kaynaklanan olumlu bir İslam imajına sahip olduğunu" belirtmektedir. İngilizlerin göçmen Müslümanlara yaklaşımı sömürgecilikten gelen bir alışkanlıkla hegemonik bir yapıdaydı ve bu yaklaşım iyi niyetli ve korumacı özellikteydi (Fetzer ve Soper, 2005, 26-27).

Britanya'daki çoğu Müslümanın giyim tarzında Asya etkisi göze çarpmaktadır. Kıtalararası evlilik oranlarının yüksekliği ve İslami kurumlara olan rağbet aslında Müslümanların entegrasyon, modernite ve toplumsal ilişkilerle alakalı sorunlarının göstergesidir. Bu görüşe sahip din antropoloğu John R. Bowen Bowen, ayrıca İngiltere'deki Müslümanların büyük kesiminin hem İslam'a hem de İngiltere'ye uyumlu kurumlar oluşturmak açısından uzun ve karmaşık bir süreç içinde olduklarını belirtmektedir (Bowen, 2016a, 6). İslam hukuku, uluslararası insan hakları, kadın ve çocuk hakları gibi alanlardaki çalışmalarıyla tanınan Pakistan asıllı İngiliz hukuk profesörü Shaheen Sardar Ali de Müslüman göçmenlerin köken ülkelerinin, vatandaşlarının devletle irtibatının az olduğu anti-demokratik, sınıf temelli ve hiyerarşik bir toplumsal yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Devlete veya devlet görevlilerine ulaşmanın çok zor olduğu bölgelerden gelen göçmenler, devletle bağını uzaktan devam ettirme eğilimindedirler. Ona göre bu bağlantı sorunu, yerli halk ile Müslüman göçmen toplulukları arasında tehlikeli bir boşluğa yol açmaktadır (Ali, 2013, 160).

İngiltere'de Çok Hukukluluğun Gelişimi

İngiliz aile hukuku, aslında 1949'dan beri dinî uygulamalara kısmen izin vermektedir. Bunların en önemlisi 1949 tarihli Evlilik Yasası ile evlilik töreninin kutsal mekânlarda yapılabilmesidir. Özellikle Anglikan Kilisesi'ne mensup olanlar, Quaker'lar ve Yahudiler ismen zikredilerek, kendi ibadethanelerinde kıydıkları nikâhlara resmî tescil hakkı verilmiştir. Kanunda belirtilen mekân izni ve tescil şartına riayet edildiği takdirde zikredilen üç dinî

grubun kendi mekânlarında ve kendi usullerinde yapılan evlilik işlemleri geçerli sayılmakta ayrıca resmî bir nikâh kıymaları istenmemektedir.

Esasen İngiltere, bir kamu politikası olarak, aile hukukunun etnik köken ve inançtan bağımsız olarak herkes için ortak olmasını zorunlu görmektedir. İngiltere’de aile hukuku genel olarak yazılı kanunlarla belirlenmiş olup alanında uzman hâkimlerin yetkisine verilmiştir. Ancak Ortadoğu ve İslam hukuku uzmanı Ian Edge geçmişe yönelik Hristiyanlık temelli bağların, problemlerin görülmesini engellediğini belirtmektedir. Ona göre aile hukuku meselelerinin dinî tahkimde bağlayıcı olmayacağı kabul edildiğinde, resmî hukuk sisteminin İslam hukuku ile ilgili konuları nasıl değerlendireceği sorunu ortaya çıkacaktır. Ian Edge, İngiliz hukuku tarafından dinî törenle yapılan evliliklere hukukî geçerlilik verilmesinin, resmî töreni zorunlu kılan laik hukuk sistemleri ile tamamen çeliştiğine dikkat çekmektedir. Ian Edge resmî tören esnasında Müslümanların dinî unsurlarına izin verilmemesini, İslam Hukuku’nun İngiliz hukukuyla bağdaşmayan unsurlar içermesine bağlamaktadır. Örneğin nikâh akdinde Arapça lafızlar kullanılması, tarafların aynı mekânda bulunmaması veya gelinin velisi tarafından temsil edilmesi İngiliz hukukuna aykırı olup resmî evliliği geçersiz kılmaktadır (Edge, 2013, 120-126). Ancak diğer dinî grupların nikahları belirli şartlarla geçerli kabul ediliyorsa, Müslümanlar için de geçerli bir uygulama yapılması imkân dahilindedir. İngiliz hukukuna ters düşmeyen ancak İslam hukukuna da geçerli olan şartlar belirlenmeli ve bunlara riayet edilerek gerçekleşen nikâh geçerli sayılmalıdır.

Müslüman evliliğinin resmî olarak tanınması tartışmalarında karşılaştırmalı hukuk ve çok hukukluluk alanlarında uzman Hint asıllı İngiliz akademisyen Prakash Shah, öncelikle evliliğin kilise temelli kutsallaştırılması paradigmasından kaçınılması gerektiğini savunmaktadır. İngiliz normlarının ve sistemlerinin Müslümanlara uyarlanması gerektiği görüşüne karşı çıkan Shah daha uygun yöntemler bulunması için bu anlayıştan kurtulmak gerektiği görüşündedir (Shah, 2013, 148). İngiltere’nin ilk kadın şeriat hâkimi olarak Birmingham merkez camisinde görev yapan Amra Bone, alternatif bir yargı biçimine veya paralel bir hukuk sistemine ihtiyaç olup olmadığını sorgulamaktadır. Bone İslami evlilik ile resmî evlilik müesseselerinin birbirinden farklı olduğunu ve kavramsal olarak da ayrıştırılması gerektiği görüşündedir. Ona göre İslami evliliği İngiliz sistemi içinde tutmak, onun dengesini, adaletini ve bütünlüğünü bozmakla beraber İngiliz yasama sistemi içinde yanlış anlaşılmaya da yol açabilmektedir (Bone, 2020, 2).

1996 yılındaki Tahkim Yasası (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents> 2024) ile şeriat konseyleri tarafından verilen kararlar, İngiliz hukukuna bağlı diğer özel tahkim müesseselerinin kararları gibi bağlayıcı sayılmaktadırlar (Lepore, 2012, 669). Tahkim Yasası, tahkim kurulları ile resmî mahkemeler arasında bir bağ kurmakta, gönüllü olarak yapılan bir tahkim anlaşması, resmen bağlayıcı sayılmaktadır (Shah, 2010a, 78). Tahkim Yasasını kullanan dinî kurumlar ayrıca sosyal faaliyetlerde de bulunmaktadır. Bu durum bazen yasa kapsamındaki hukukî işlevler ile dinî işlevler arasında bir ayrımın sebep olmaktadır. Dinî kurumların hukukî alan haricinde bulundukları faaliyetlerde yasal olarak bağlayıcı olmadıkları öne sürülmekeyse de pratikte böyle olmadığı gözlemlenmektedir. Rızaya dayalı sözleşme doktrinine göre, gönüllü kurumların görüşlerini benimseyen üyeler üzerinde bağlayıcılıkları bulunmaktadır (Douglas ve diğerleri, 2011, 23).

Aile anlaşmazlıklarının çözümünde Tahkim Yasası’nın kullanılıp kullanılmayacağı ise tartışma konusudur. Kanun metninde kısıtlayıcı bir madde bulunmamakla beraber bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. 2008 yılı Kasım ayında zamanın Adalet Bakanlığı sözcüsü Jack Straw, tahkimin aile davalarında kullanılmayacağını

savunmuş, şeriat konseylerinin verdiği kararlardan herhangi birinin resmî davalarda uygulandığını gösteren bir delil bulunmadığını belirtmiştir. Görünen şekliyle tahkim anlaşmaları yalnızca hukukî uyuşmazlıklarda geçerlidir. İngiltere ve Galler'deki yargıçlar, şeriat konseylerinin kararlarından, ancak taraflarca kendilerine bildirilmesi halinde haberdar olacaktır (https://publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmhansrd/cm081124/text/81124w0012.htm, 2021). Bu durum şeriat konseyleri ile resmî devlet mahkemeleri arasında organik hiçbir bağın bulunmadığını göstermektedir.

2002-2012 yılları arasında 10 yıl süreyle görev yapan 104. Canterbury Başpiskoposu Dr. Rowan Williams, dinî azınlıkların hukukuna devlet tarafından ne düzeyde yasal tanınma sağlanabileceği konusunda 2008 yılında büyük bir tartışma başlattı. Tartışılan sorunlar, genel olarak tüm dinî gruplara yönelik olsa da Williams konuşmasını, Müslümanlar ve İslam hukuku özelinde yoğunlaştırmıştır. Konferans medyanın olumsuz tepkisinin yanı sıra argümanlarının Birleşik Krallık'ta hukukun üstünlüğünü zedelediği söylemiyle istifa çağrılarına yol açmıştır (Robinson ve Wetherly, 2012, 65).

Rowan Williams konuşmasında çözüm önermediğini sadece sorunun tespitine yöneldiğini belirtmiştir. Williams, İslam hukukuna tamamlayıcı yargı yetkisi verilmesini ve iki hukuk sistemi arasındaki en uygun ilişkinin nasıl olması gerektiğinin tartışılmasını önermektedir. Dr. Williams, Yahudi asıllı Kanadalı hukuk, siyaset bilimi ve küresel ilişkiler profesörü Ayelet Shachar'ın bireylerin kendi yargı alanlarını seçme özgürlüğünü ifade etmek için kavramlaştırdığı “transformative accommodation (dönüşümsel uyum)” tabirini benimsemiş ve bu söyleme atıfla görüşlerini beyan etmiştir. Rowan Williams şeriat konseylerini resmen tanımanın olumsuz yönlerine de değinerek aile hukukunda tamamlayıcı yargı yetkisinin kabul edilmesinin, azınlık topluluklarındaki mevcut baskıcı ve gerici unsurları tetikleyebileceğini, ayrıca grup içinde kadınların rolü ve özgürlükleri açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceğini de belirtmiştir. Resmî hukuk sistemleri, azınlık gruplarının kendi inançlarına göre yönetilme imkânını sağlayarak, çoğul toplumlarda ahlaki muhakemenin çeşitliliğini kabul etse bile evrensel ve milli haklarla çelişen uygulamaları kabul etmemektedirler (Williams, 2008, 268-276). Rowan Williams'ın konuşması şeriat mahkemelerinin kurulmasının başlangıcı olarak lanse edilse de aslında gayri resmî olarak devam eden bir sistemin resmen kabullenilmesi gerektiğinin dile getirilmesiydi.

Williams'ın büyük yankı yapan konuşmasının ardından İngiltere ve Galler Başyargı Lord Phillips, Londra Müslüman Merkezi'nde “Kanun Önünde Eşitlik” (Equality Before the Law) başlıklı bir konferans vererek İngiltere ve Galler kanunlarıyla çelişmediği sürece şeriat ilkelerinin uygulanabileceğini ifade etti. Canterbury Başpiskoposunun Şubat 2008'de yaptığı konuşmasına verilen tepkilere de değinen Phillips'e göre İslam Hukuku veya herhangi başka bir dinî hukukun uyuşmazlık çözümlerine temel oluşturmaması için hiçbir sebep yoktur (http://rowanwilliams.archbishopofcanterbury.org/articles.php/1233/welcome-for-lord-chief-justice-remarks-on-sharia-law.html, 2024).

Rowan Williams'ın aksine halefi 105. Başpiskopos Justin Welby ise İslam hukukunun resmî kabul görmesine karşı çıkmaktadır. Welby İngiliz hukuk sisteminin ruhunu Hristiyanlığın temel değer yargılarından aldığına ve İslam hukukundan farklı olduğuna dikkat çekmektedir. Başpiskopos Welby bu açıklamayla da yetinmeyip Müslüman olup da İslam hukukunun uygulanmasına karşı çıkan gruplara sempati duyduğunu da dile getirmektedir (https://www.canterburyjournal.co.uk/archbishop-canterbury-islamic-law-incompatible-christian-values/, 2019).

Çok kültürlü bir toplumda din ve siyasetle ilgili sorunlar üzerine çalışan Hollandalı hukukçu Machteld Zee, Williams ve Phillips gibi yeni çok kültürcüleri, şeriatı belirsizleştirerek anlaşılmasını zorlaştırdıkları yönünde eleştirmektedir. Zee'ye göre bu görüşteki kişiler Müslüman olmamakla beraber şeriatçı gruplarla hem fikir olup onlara güç katmaktadırlar. Ayrıca ona göre bu yaklaşımı benimseyenler İslam hukukunun resmî hukuka ters düşen yönlerini kapatmakta ve özellikle İngiliz yasalarıyla uyumlu kısımları ön plana çıkarmaktadırlar. Böylece Müslümanların ihtiyacına da vurgu yaparak resmî hukuk sisteminde İslam hukukuna yer açılması gerektiğini belirtmektedirler. Ancak Zee bu kişilerin bir çözüm üretmediğini sadece tespit yaptıklarını düşünmektedir (Zee, 2015, 175-185).

İngiltere'de yaşayan Müslümanların iki hukuk sistemi arasında kalmışlıklarını ifade etmek için angrezi shariah terimi yaygın olmamakla beraber literatüre girmiştir. Güney Asya hukukları alanında uzman Werner Menski tarafından İngiltere'de yaşayan Müslümanların hukuklarını ifade etmek için üretilen terim, Urduca olup özellikle Britanya'daki Müslümanlar arasında Güney Asyalı çoğunluğu yansıtmaktadır. Menski, angrezi shariah terimini "Britanya'da, devlet tarafından resmî olarak tanınmayan, ancak artık çeşitli Müslüman topluluklar içinde baskın bir yasal güç olarak giderek yaygınlaşan yeni bir şeriat biçimi" olarak tanımlamaktadır. Menski'ye göre İngiliz Müslümanlar resmî hukuka tepki göstererek, İslam hukukundan neşet eden kendi melez hukuk sistemini geliştirmiş ve böylece bir tür gayri resmî çok hukukluluk uygulamaya başlamışlardır. Çoğu İngiliz Müslüman, şeriatı terk etmek anlamına geldiği için İngiliz hukukuna asimile olmak istememektedir. Ancak Menski'ye göre Müslümanlar angrezi şeriatı tercih ederek bir nevi kendi koşullarında asimilasyon gerçekleştirmektedirler (Menski, 2001, 140-154).

Menski'nin yorumuna benzer bir yorum da Prakash A. Shah tarafından yapılmıştır. Ona göre azınlık konumundaki Müslümanlar İslam hukukunu gayri resmî hukuk olarak uygularken iki yaklaşım sergilemektedirler. İlki, İslami ilkelerin baskın Batı kültürüne uygun hale getirilmesidir. İkincisi ise, İslam hukukuna yön veren Müslüman örfünün, dinden kaynaklı değil de putperestliğin kalıntıları olarak görülerek bastırılma yoluna gidilmesidir. Shah bu süreci şeriatizasyon olarak nitelendirmektedir (Shah, 2013c, 61).

Yarı Resmî ve Gayri Resmî İslami Tahkim Kurumları ile Şeriat Konseyleri

Şeriat konseyleri, Müslümanların dinî nikâh ve boşanma hususlarında tavsiyede bulunmaya kendilerini yetkili gören ve Müslümanlar tarafından da yetkili kabul edilen, gönüllü bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Boyutları ve yapıları birbirinden farklı, İngiltere ve Galler'de otuz ile seksen beş arasında olduğu tahmin edilmekle beraber şeriat konseylerinin sayısı konusunda kesinlik yoktur. İngiltere ve Galler'deki şeriat konseylerinin sayısının son on yılda arttığı gözlemlenmiştir. Şeriat konseyleri, konumlarını ve yetkilerini tamamen kendi gruplarından almaktadırlar. Kendi toplulukları dışında meşruiyetleri görecelidir. Şeriat konseyleri resmî statü açısından da farklılık arz etmektedir. Bazıları hayır kurumu olarak kayıtlıyken bazıları işyeri olarak tescil edilmiştir. Bir kısmının ise resmî bir kimliği hiç yoktur. Şeriat konseylerinin çoğunluğu Sünnî anlayışa sahiptir. Şii Müslüman topluluklarında şeriat konseylerinin yaygın olmamasının nedeni, Şia mezhebinde boşanmanın geçerli olabilmesi için yetkili bir Ayetullahın teyidinin yeterli olup kurul kararına ihtiyaç duyulmamasıdır (The independent review into the application of sharia law in England and Wales, 2018, 4-10). 1986 tarihli İngiliz Aile Hukuku Yasası ile Birleşik Krallık İslam hukukuna göre yapılan boşanmalar ve yurtdışında gerçekleşen gayri resmî

boşanmalar geçersiz kılınmıştır. Bu durum kısmen de olsa şeriat konseylerinin sayısını artırmıştır (Spencer, 2011, 11).

Şeriat konseyleri, özellikle İslam aile hukuku konularında uzmanlaşmış olup farklı mezhepleri temsil eden çeşitli organlardan oluşmaktadırlar. Şeriat konseyinin temelde üç işlevi öne çıkmaktadır: Dinî boşanma belgesi vermek, taraflar arasında arabuluculuk yapmak ve İslam aile hukuku alanında Müslümanlara, avukatlara ve mahkemelere bilirkişi raporları hazırlamak. Şeriat konseylerinin ikincil işlevi ise İngiliz toplumunda İslam'ı teşvik etmek ve korumaktır. Şeriat konseyi teriminin tek ve kapsayıcı bir tanımı yoktur. İngiltere ve Avrupa'da İslam aile hukuku ve çok kültürlülük üzerine çalışmalarıyla tanınan hukukçu akademisyen Samia Bano bu sebeple şeriat konseylerini ulusötesi ağların bir ürünü olarak nitelemektedir. Ona göre ulusal ve uluslararası alanda faaliyet gösteren konseyler, içinde bulundukları Müslüman toplumun etnik profilini yansıtır (Bano, 2012b, 84-86).

Başpiskoposun gündeme taşınmasından bir müddet önce zaten incelenen şeriat konseyleri genellikle Müslüman “mahkemeleri” olarak anılmakta, resmî makamlar tarafından varlıkları bilinmekte ama kararları bağlayıcı sayılmamaktadır (Shah, 2010a, 77-78). “Şeriat mahkemeleri” terimi medyada sıklıkla kullanılmakla beraber genellikle kurumların kendileri tarafından kullanılmamaktadır. Kurumların kendileri ile din ve hukuk konusunda uzmanlaşmış akademisyenler “şeriat mahkemesi” yerine “şeriat konseyi” tabirini daha yaygın olarak kullanmaktadır (Torrance, 2019, 2).

2018 yılında hükümet tarafından parlamentoya sunulan şeriat konseyleri ve tahkim kurumları hakkındaki bağımsız inceleme raporuna (The independent review into the application of sharia law in England and Wales) göre şeriat konseylerinin “mahkeme” ve üyelerinin “yargıç” olarak nitelenmesi yanlış anlaşılmalara sebep olmaktadır. Bu yanlış kullanım hem kamuoyu hem de bizzat şeriat konseyleri tarafından zaman zaman kasıtlı olarak tercih edilebilmektedir. Böyle bir kullanım algıda yanlışlamaya sebep olmakta, kamuoyunda şeriatın resmî hukuk üzerinde etkili olacağı ve paralel bir hukuk sistemi oluşturacağı şeklinde endişelere sebebiyet vermektedir (The independent review into the application of sharia law in England and Wales, 2018, 10). Hukuk profesörü Maleiha Malik dinî hukukun “paralel hukuk sistemleri” olarak tanımlanmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre anlaşmazlıkların dinî normlara atıfta bulunarak çözümü yoluna gitmek laikliğe yönelik bir tehdittir. Malik sadece dinî hukuk düzenlerinin salt metinsel yönünü değil, aynı zamanda dinî grupların kültürel normlarını da kapsayan azınlık hukuk sistemi (minority legal order) teriminin daha doğru bir kullanım olduğu görüşündedir. Ona göre azınlık hukuk sistemi terimi Roma hukukundaki kültürel azınlıklara ilişkin “kanun benzeri” normatif düzenlemeleri de barındırmaktadır (Malik, 2015, 358). Paralel hukuk sistemi adlandırmasına karşı çıkan diğer bir isim Rehana Parveen'dir. Parveen Müslüman kadınların dinen onaylanmış bir çözüm istemelerinin doğal bir ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Müslüman kadınların şeriat konseylerinin tahakkümünden kurtulup, cinsiyet eşitliğine sahip medeni hukuk sistemine güvenmeleri gerektiği yönündeki çağrılarını eleştirmektedir. Parveen'e göre şeriat konseylerinin kaldırılması, Müslümanların İslam hukukundan vazgeçirmeyecek aksine alternatif kontrolsüz dinî kaynaklara yönelmelerine sebep olacaktır (Parveen, 2017, 260-261).

Yapılan incelemelerde konseylerin çoğunun Güney Asya toplulukları tarafından kurulduğu gözlemlenmiştir. Kurullarda çeşitli diller konuşulmakta ancak tüm belgeler İngilizce olarak düzenlenmektedir. Bireylerin İngilizce dışındaki diğer dilleri kullanmaları sebebiyle dezavantajlı duruma düştüğüne dair yanlış kanının aksine böyle bir duruma rastlanmamıştır. Şeriat konseyleri boşanma davasının özelliklerine göre farklı ücretler talep etmekte, ancak maddi gücü olmayanlardan herhangi bir ücret alınmamaktadır. Dava ücretlerinin idarî

masraflar ve üyelerin karar süreçlerinde harcadıkları mesaiye karşılık olarak alındığı belirtilmektedir. Bazı kesimler şeriat konseylerini maddi kazanç sağlama amacıyla oldukları yönünde itham etse de yapılan incelemelerde somut bir delil bulunamamıştır (The independent review into the application of sharia law in England and Wales, 2018, 14-15).

Samia Bano “Şeriat Konseyi” teriminin belirgin bir tanımı olmadığını, şeriat konseylerinin asıl kuruluş amacının ise boşama yetkisine sahip kocanın, kadını dinî olarak boşamadığı durumlarda, kadınlara dinî boşanma belgesi vermek olduğunu ifade etmiştir. Böylece Müslüman kadınların yeniden evlenmelerine fırsat verilecek ve huzursuz evliliklerin zorla devam ettirilmeleri engellenmiş olacaktır. Diğer taraftan bu konseylerin resmî hukuk sistemlerini İslam hukuku ile değiştirmek gibi bir niyetleri bulunmamaktadır. İslamî gruplar arasında güven ve itibar kaybına neden olacağından dolayı Müslümanlar medeni ilişkilerinde devletten uzak durmak istemekte ancak diğer taraftan resmî hukukla çatışmayı da önlemeye çalışmaktadırlar (Bano, 2012c, 5-7).

İngiltere ve Galler’de şeriat hukukunun uygulanmasına ilişkin bağımsız inceleme raporu, şeriat konseylerinin hiçbir yasal statüsünün olmadığını ve kararlarının bağlayıcı olmadığını belirtmiştir. Şeriat konseyi tarafından resmî hukuka aykırı herhangi bir karar veya tavsiye verilme durumunda hüküm geçersiz sayılacaktır (The independent review into the application of sharia law in England and Wales, 2018, 4). Bu konseyler resmen bağlayıcı olmasalar da İngiliz hukuk sistemi onlara yasal güç elde etmeleri için iki istisnai yol sağlamaktadır. Bunlardan ilki içtihat hukukundaki genişlik, diğeri ise 1996 Tahkim Yasası’nın verdiği yetkidir. Şeriat konseylerinin kendileri de resmî hukuk sistemindeki boşlukların farkındadırlar (Al-Astewani, 2021).

Şeriat konseyleri üzerine farklı zamanlarda deneysel çalışmalar yapılmıştır. Westminster Üniversitesi’nde akademisyen hukukçu Sonia-Nurin Shah-Kazemi’nin (ö. 2021) bunların ilki sayılabilir. 1985-1995 yılları ile 1999 ve 2000 yılları arasında yapılan iki ayrı araştırmada Müslüman kadınların İslam hukukuna riayet etmek istedikleri ancak bilgi eksiklikleri sebebiyle boşanma süreçlerinde ve aile yaşamlarında olumsuz sonuçlar aldıkları tespit edilmiştir (Shah-Kazemi, 2001, 68). Samia Bano ise şeriat konseylerini yapısal açıdan ayrıntılı olarak incelemiştir. Bano, konseylerin resmî hukukta bir iddia sahibi olmadıklarını sadece Müslüman kadınların ihtiyaçlarını karşıladıklarını belirtmiştir (Bano, 2012b). Diğer bir çalışma İslam Uddin tarafından yapılmıştır. Daha yakın tarihli olan bu çalışmada İngiliz Müslümanların, şeriat konseylerine olan rağbetinden öte konseylere başvuran İngiliz Müslüman kadınların özel deneyimlerine odaklanılmıştır (Uddin, 2018a-2020b). Şeriat konseyleri üzerine doktora çalışması bulunan hukukçu Rehana Parveen kadınların iki sistem arasında yaşadıkları manevi zorluklara temas etmiştir (Parveen, 2017). Şeriat konseyleri ile ilgili eleştirel bir çalışma ise Machteld Zee tarafından yapılmıştır. Ancak bu çalışma araştırmanın hazırlık aşamasında yeterli saha çalışması yapılmadığı ve islamofobik söylemlerle dolu olduğu için eleştirilmiştir (Zee, 2015).

Amra Bone evlilikleri resmî olarak tescillenmediği için hukuk mahkemelerine başvuramayan kadınlar için şeriat konseylerinin bir zorunluluk olduğunu ve bu konseylerin yokluğu durumunda kadınların savunmasız kalacağını belirtmiştir (Summers, 2016). Diğer taraftan konseylere başvuran kadınlar genel olarak ezilen tipler olarak lanse edilse de yapılan çalışmalarda tam aksi durumlarla karşılaşmıştır. Kadın başvuruçular zaman zaman konseye itiraz etmekte, karşı çıkmakta veya konseyi terk etmektedirler. Ancak böyle durumlarda bile kadınlar yine de İslami norm ve değerler içinde hareket etmektedirler (Qureshi, 2022, 30).

Samia Bano şeriat konseylerini, Müslümanların evlilik ve boşanma ile ilgili anlaşmazlık çözümlerinde ihtiyaçlarını karşılayan “diasporik deneyim” olarak nitelemektedir. Bano’ya göre konseyler ne yerel topluluklardan ne de bütünsel olarak devlet hukukundan ayırdır. Bano yerel komünal iktidarın ve eyalet hukukunun tartışmalı alanlarının kesiştiği noktada yer alan şeriat konseylerini İngiliz diasporasının benzersiz bir oluşumu olarak görmektedir (Bano, 2007, 21-22).

Sosyo-hukuk araştırmacısı Rajnaara C. Akhtar son dönemde, Birleşik Krallık’ta resmen tescillenmemiş dinî evliliklerin genç Müslümanlar arasında arttığını ifade etmektedir. Bu artışın sebepleri arasında nüfus kaydına öncelik verilmemesi ve çiftlerin kısa süreli ilişkilerini resmîleştirmek istememeleri yer almaktadır. Müslüman gençler evlilik dışı ilişkilerin yasaklığına dikkat etmek isterken aynı zamanda devletin zorunlu tuttuğu nafaka ve diğer yükümlülükler içeren resmî evlilik bağından kaçınmaktadırlar (Akhtar, 2017, 155).

Yapılan araştırmalara göre resmî ve dinî hukuk kurumlarının birbirlerinin kararlarını karşılıklı olarak tanımamaları, pek çok hukukî soruna yol açmaktadır. Sistemin birinde boşanma gerçekleşirken diğerine göre evlilik şeklen devam edebilmektedir. Bu tür sorunlarla, sadece dinî ve resmî hukuk arasında değil uluslararası özel hukuk alanında da karşılaşılabilir. Bu sebeple dinî hukukun etkisinin kabul edilmesi muhtemel sorunların ulusal ve uluslararası sonuçlarını değerlendirme açısından önemlidir (Douglas ve diğerleri, 2011, 14-15).

İngiltere’deki bazı İslam âlimleri parlamentoyu resmî mahkemeler ile şeriat konseyleri arasında resmî bir bağ kurmaya çağırmışlardır. Ancak henüz yasal bir girişimde bulunulmamıştır (Bowen, 2016a, 176). İngiliz hukuku, dinî mahkemelere otorite vermek yerine dinî kurumların ve dinî kanunların tanınmasını sağlama eğilimindedir. Birleşik Krallık’ta kamu hukukuna bağlı olarak, İngiltere Kilisesi dışındaki diğer dinî toplulukların mahkemeleri, resmî olarak denetlenmemektedir. (Douglas ve diğerleri, 2011, 15).

Müslümanların şeriat konseylerine alternatif olarak kullandıkları diğer bir İslami tahkim kurumu Muslim Arbitration Tribunal’dır. Bu kuruluş daha çok ticari anlaşmazlıklarda arabuluculuk görevi üstlendiği için şeriat konseylerinden farklı olarak verdikleri kararlar 1996 Tahkim Yasası kapsamında bağlayıcılık kazanmaktadır. MAT’ın verdiği kararlar, resmî sözleşme şartlarını karşıladığı ve İngiltere ile Galler yasalarına aykırı bir faaliyette bulunmadığı takdirde resmî mahkemeler tarafından uygulanabilmektedir (The independent review into the application of sharia law in England and Wales, 2018, 11).

Resmî Hukuk İçerisinde İslam Hukuku

İngiltere pek çok Avrupa ülkesinden farklı olarak, dinî gruplar için ayrıntılı hukukî düzenlemeler yapmamaktadır. Ancak bu durum dinin tamamen hukukî alanın dışına atıldığı anlamına gelmemektedir. İngiliz kanunlarının arasında dinî grupları düzenleyen ve hukukî, mali avantajlardan yararlanmalarını sağlayan çok sayıda kanun mevcuttur. İngiliz hukuk anlayışına göre kanun tarafından sınırlandırılmadıkça kişiler fiillerinde ve düşüncelerinde özgürdürler. Buna bağlı olarak devletin resmî hukukunun müdahale etmediği yerlerde dinî hüküm ve uygulamalar serbest bırakılmıştır. Ayrıca son yıllarda din özgürlüğü, pozitif yasal haklar veren, özellikle 1998 tarihli İnsan Hakları Kanunu ve inanç temelli ayrımcılığı yasaklayan yeni kanunlarla desteklenmektedir (Douglas ve diğerleri, 2011, 7-9).

İngiltere’de dinî azınlık hukuklarının, sınırlı da olsa uygulanmasına izin verilmiştir. Bunların başında Yahudi hukuku gelmektedir. İngiltere’de uzun bir geçmişe sahip olan Yahudi hukuku çeşitli dönemlerde çıkarılan yasalarla düzenlenmiştir. Yahudiler özellikle 2002 yılında yürürlüğe giren Dinî Evliliklerde Boşanma yasasının çıkarılmasında etkili olmuşlardır (Jindani, 2009-2010b, 5). Boşanma (Dinî Evlilikler) Yasası (2002)

(<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/27/section/1>, 2020) resmî boşanmalarda sadece Yahudi değil diğer dinlerin de prosedürlerinin uygulanmasına izin vermektedir. Taraflardan herhangi birinin başvurusu üzerine mahkeme, davadan önce dinî boşamanın gerçekleştiğine dair bir beyan gelene kadar boşanma kararını geciktirme hakkına sahiptir. Ancak Müslüman toplum tarafından bu kanuna atıfla henüz bir başvuruda bulunulmamıştır (Al-Astewani, 2021).

İngiliz hukukunun temel aldığı Halsbury Yasaları'nda yer aldığı şekliyle “Bir evlilik töreni yapıldığına dair delil bulunması ve bu törenin peşinden tarafların birlikte yaşaması durumunda, aksi yönde bir delil bulunmadıkça, hukuken geçerli bir evlilik olduğu varsayılacaktır.” Yasaya göre bir erkek ve bir kadın uzun süre birlikte yaşar ve karı koca olarak tanınırlarsa, evlilikleri hukuken geçerli kabul edilecektir (Halsbury's Laws of England, 2018, 375). İngiliz hukuku 1753 yılından beri evlilik müessesesinin başlangıç aşamasını kontrol için bazı dinî grupların yetkisini tanımıştır. 1836 yılında Hristiyanlık dışındaki dinlere daha fazla hoşgörü gösterilmiş, resmî olarak kendi ritüellerine göre evlilik yapmalarının sağlanması için bir mevzuat kabul edilmiştir. 1836'dan itibaren resmî ve dinî törenler için farklı hükümlerden oluşan ikili sistem gelişmiştir (The Law Commission, Getting Married, 2015, 6-13).

19. yüzyılın başlarında boşanma için belirli bir sistem bulunmamaktaydı. İngiliz Devleti 1857 yılında yeni bir kanun (Divorce and Matrimonial Causes Act 1857) çıkararak, dinî mahkemelerin boşama yetkilerini ellerinden aldı. Evlilik sonrası ve boşanma ile ilgili uygulamalar tamamen resmî mahkemelerin yetkisine verilerek ilk boşanma mahkemesi de kuruldu. Devletin boşama yetkisini tekeline almasının temelinde iki nedeni üzerinde durulmaktadır. İlki, dinî gruplara verilen iznin, aslında sadece evlilik töreniyle sınırlı olmasıdır. Evlilik kurumsal olarak başladıktan sonra uyulması gereken kurallar ise Yahudi, Katolik veya Müslüman olmasına bakılmaksızın devletin resmî hukuk kurallarıdır. İkinci sebep ise, devlet boşanma eyleminin sonuçlarını sadece taraflar açısından değil çocuklar ve içinde bulundukları toplum açısından da ele almakta ve boşanma sonrası ortaya çıkacak etkiyi önemsemektedir. Buna bağlı olarak devlet, ölüm hariç evliliği bitiren hukukî durumları kontrol etme hakkının yalnızca kendi uhdesinde olduğunu savunmaktadır (Douglas ve diğerleri, 2011, 13-14). 1949 tarihli Evlilik Yasasında özel ayrıcalık tanınan üç dinî geleneğin hiçbiri boşanma konusunda hak iddia etmemektedir. İslami boşanmalar 1986 tarihli Aile Hukuku Kanununun II. bölümünde bulunan yabancıların boşanmalarının tanınmasına ilişkin kurallara uydukları sürece uluslararası boşanma kabul edilmektedir (Edge, 2013, 131-134).

İngiliz mahkemelerinde İslam hukukuna atıf yapılan davalarda en sık karşılaşılan anlaşmazlıklar mehir ile ilgilidir. İngiliz hukukunda mehirle ilgili özel düzenlemeler yoktur. Ancak taraflar resmî nikâh yapmışlarsa, kadının resmî mahkemelerde mehir davası açması kolaylaşır. İngiliz hukuk sisteminde mehir davaları Matrimonial Causes Act 1973/Evlilik Sebepleri Yasası'nın 25. bölümü esas alınarak çözülmeye çalışılmaktadır (Babadi, 2018). Mehir ile ilgili anlaşmazlıkların çözümü için bir diğer alternatif 1882 tarihli Evli Kadınların Mülkiyet Yasası'nın 17. bölümüdür (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/45-46/75/enacted>, 2024). Bu kanun, karı ve koca arasındaki mülkiyet ile ilgili sorunları çözmek için kullanılmaktadır. Özellikle çok eşli evliliklerde 17. bölüm işlevsellik kazanır (Jindani, 2004a, 224). Kadınların çeyiz ve kendi öz mülkiyetlerini koruma altına alan bu yasa mehri de öz mülkiyet kapsamına dahil etmektedir.

İslam hukukuna riayet etmeyi kolaylaştıran diğer bir yasa da 2002 tarihli Evlat Edinme ve Çocuklar Yasası'dır. Bu yasa 1989 Çocuk Yasasını, İslam hukuku tarafından yasaklanmış olan evlat edinme yerine, koruyucu

aile olabilme imkânı tanıyan özel hükümlerle değiştirmiştir (Rohe, 2009, 49). İslam hukukuna uygun bir şekilde miras paylaşımı yapmak da İngiliz resmî hukuk sistemi içinde mümkündür. Inheritance (Provision for Family and Dependants) Act 1975 isimli miras kanunu, mirasın paylaşılmasına yönelik hüküm verme konusunda mahkemeye yetki vermektedir (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/63>, 2024). İngiltere’de, İslam hukukuna uygun olarak miras paylaşımı yapılması vasiyetname yoluyla sağlanmaktadır. İngiliz hukuku “bir vasiyetçinin mirasçılardan herhangi birini mirastan mahrum bırakmasına veya alternatif olarak diğerlerinin pahasına bunlardan herhangi birini tercih etmesine” olanak tanımaktadır. İskoç hukukunda ise vasiyet özgürlüğünün daha kısıtlı olması sebebiyle, bu bölgede İslam hukukuna uygun miras paylaşımı yapmak daha güçtür (Alkhamis, 2023, 161).

Sonuç

İngiliz Müslümanlar kendi aralarındaki anlaşmazlıkları İslam hukuku çerçevesinde çözümlemek için farklı yollar kullanmaktadır. Bunların en başında gayri resmî görev yapan şeriat konseyleri gelmektedir. Kurumun adı genellikle şeriat konseyi olarak kullanılsa da halk arasında şeriat mahkemesi tabiri de revaçtadır. Mahkeme olarak adlandırılmaları çift taraflı mânâ içermektedir. Taraftarlar açısından güç ve otoriteyi barındıran mahkeme isimlendirmesi, karşıtları tarafından ilerlemekte olan tehlikeye işaret etmektedir. Şeriat konseyleri 1980’li yıllardan itibaren kurumsallaşarak faaliyet göstermektedirler. Daha önceleri cami imamı benzer fonksiyon icra etseler de Müslüman nüfusun çoğalması ile kurumsallaşmaya olan ihtiyaç artmıştır.

Şeriat konseylerinin bağlayıcı olup olmadığı uzunca tartışmalara sebep olmuştur. Bazı hukukçular Tahkim Yasası kapsamında bağlayıcı olduklarını bazıları ise yasa kapsamına girmediği gibi arabuluculuk şartlarını da taşımadığı için bağlayıcı olmadıklarını iddia etmektedir. Kimi hukukçular resmî mahkemelerde şeriat konseylerinin kararlarına atıf yapılmasını bağlayıcılıklarına işaret olarak yorumlarken kimileri de bunun sadece tavsiye niteliği taşıdığı yorumunu yapmaktadır. Fakat şeriat konseylerinin resmî bir bağlayıcılığı olsaydı bu kesin bir dille ifade edilir, tartışılmasına fırsat verilmezdi. Bütün bu tartışmalar da gösteriyor ki şeriat konseylerinin resmî hukukta bir bağlayıcılığı yoktur. Dr. Rowan Williams’ın 2008 yılında büyük tepkiye sebep olan konuşması şeriata kapı aralamak olarak anlaşılmamalıdır. Williams zaten var olan yapılanmanın kontrol altına alınması için çözüm aramaktaydı. Devlet resmî izin vermese de şeriat Müslümanların hayatında her daim varlığını sürdürmektedir.

İngiliz Müslümanlar anlaşmazlıklarını ikinci yol olarak resmî mahkemelerde, resmî hukuk içerisinde ancak bir taraftan da İslam hukukuna uygun şekilde çözmeye çalışmaktadır. İngiliz hâkimin velayet yetkisi tartışması bir tarafa bırakıldığında Anglo-Sakson hukuk sisteminin içtihada dayalı ve yazılı kanunlara sıkı sıkıya bağlı olmayan esnek yapısı sayesinde, Müslümanlar İslam hukukuna uygun sonuçlar bulabilmektedir. Hem İngiliz hukuku hem de İslam hukuku eğitimi almış Müslüman avukatların sayısı arttıkça şeriat konseylerine rağbet azalıp resmî hukuka talep artma eğilimindedir. Müslümanlar, gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerine velayetinin geçersiz olması sebebiyle resmî mahkemelerin kararlarını bağlayıcı saymamaktadırlar. İngiltere, resmî hukuk sisteminde Müslümanların davalarına bakacak yargıçların Müslümanlardan seçilmesini sağlarsa problem büyük ölçüde ortadan kalkmış olacaktır. Bunun için paralel bir hukuk sistemine veya mahkeme sistemine gerek kalmayacaktır.

Şeriat konseyleri denince sıklıkla atıf yapılan Arbitration Act-1996 (Tahkim Yasası) esasında aile hukuku alanına pek de uygun görünmemektedir. Tahkim için her iki tarafın da anlaşmazlığı kabul edip çözüm araması gerekmektedir. Miras veya borçlar hukuku gibi mâli anlaşmazlıklarla ilgili davalar tahkim yoluyla çözülmeye

açıktır. Ancak özellikle boşanma ile ilgili davalar için tek taraflı olarak şeriat konseyine başvurulduysa bu tahkim kapsamına girmeyecektir. Yani şeriat konseyleri Tahkim Yasası çerçevesinde bağlayıcıdır demek oldukça eksik ve yanlış bir ifade olup konseylerin bağlayıcılığını da kısıtlamış olacaktır. Bu durumda tahkim kapsamına girmeyen davalar şeriat konseylerinin müdahalesi dışında bırakılmış olacaktır. Şeriat konseylerinin işlevlerinin sadece bir kısmı tahkim kapsamına giriyor demek daha doğrudur. Şeriat konseylerine kısmi bağlayıcılık söylemleri Batı hayranı Müslümanların “özgürlükçü Batı” sloganlarını yükseltmelerine sebep olmuştur. Oysaki bu bağlayıcılık oldukça dar ve sığdır. Hukukun sadece belli alanlarının belli konularında şeriat konseylerine söz hakkı tanıyan İngiliz mahkemeleri aslında böyle yaparak kendi işlerini de kolaylaştırmış olmaktadır.

Şeriat konseylerine başvuran Müslümanların memnuniyet düzeyleri ile ilgili kesin bir bilgiye rastlanmamakla birlikte sorunlarının çoğunlukla çözümlendiği gözlemlenmiştir. Dava sürecinde mezhep taassubu yapılmamakta ancak dört sünî fıkıh mezhebinin sınırları dâhilinde kalınmaktadır. Buna bağlı olarak da İslam hukukuna uygun bir sonuca ulaşmak için tarafların bazen uzun süre beklemeleri gerekmektedir. Müslümanların İngiltere’de İslam hukukunu mümkün olduğu kadar uygulayabilmeleri çok hukukluluk kapsamında değerlendirilebilir. Ancak bu çok hukukluluk zayıf çok hukukluluk diye adlandırılan tamamen devlet kontrolünde, sınırlı alanda ve izin verilen ölçüde bir hukukî uygulamadır. Bu izin aslında bir özgürlük değil, otoritenin yansımasıdır. Çok hukukluluğun insan hakları olarak lanse edilmesi de azınlıklar açısından pek anlam ifade etmemektedir. Devletin Müslümanları otoriteye baş kaldırmadan, isyan etmeden uysal vatandaş konumunda tutmaları için gerekli olan pragmatik bir yaklaşımdır.

Kaynakça | References

- Akhtar, R. C. (2017). Unregistered Muslim marriages in the UK: Examining normative influences shaping choice of legal protection. *Personal Autonomy in Plural Societies*. Routledge.
- Al-Astewani, A. (t.y.) Written evidence- Amin Al-Astewani, Lecturer in Law, Lancaster University (parliament.uk) (15.05.2021).
- Ali, S. S. (2013). From Muslim Migrants to Muslim Citizens. R. Griffith-Jones (Ed.). *Islam And English Law Rights, Responsibilities And The Place Of Shari'a* içinde. Cambridge University Press.
- Alkhamis, A. M. (2023). Recognition of Shariah family law in the UK: assessing the application of Shariah succession within Scots law in theory and practice. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. University of Glasgow.
- Babadi, L. (2018). Dowry Claims & English Case Law. <https://www.nelsonslaw.co.uk/dowry-claims-english-case-law/> (19.05.2021).
- Bano, S. (2007a). Islamic family arbitration, justice and human rights in Britain. *Law, Social Justice & Global Development*.
- Bano, S. (2012b). *Muslim women and Shari'ah councils: Transcending the boundaries of community and law*. Palgrave Macmillan.
- Bano, S. (2012c). An exploratory study of Shariah councils in England with respect to family law. University of Reading.
- Bone, A. (2020). Islamic Marriage and divorce in the United Kingdom: The case for a new paradigm. *Journal of muslim minority affairs*, vol. 40.1.
- Bowen, J. R. (2009b). Private Arrangements: 'Recognizing sharia'in England. *Boston Review*. <http://bostonreview.net/john-bowen-private-arrangements-sharia-England> (09.09.2020).
- Bowen, J. R. (2016a). *On British Islam: Religion, Law, and Everyday Practice in Shari'a Councils*, New Jersey: Princeton University Press.
- Cangızbay, K. (2002). *Çok-Hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Cesari, J. (2002). Islam in France: The shaping of a religious minority. Y. Haddad (Ed.). *Muslims in the West: From sojourners to citizens* içinde. New York: Oxford University Press.
- Davie, G. (2008). Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisna mı?. A. Köse ve T. Küçükcan (Ed.). *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı / Din Eğitimi / Din Hizmetleri* içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- Douglas G. ve diğerleri (2011). Social cohesion and civil law: Marriage, divorce and religious courts. *Report of a Research Study funded by the AHRC*. Cardiff University.
- Edge, I. (2013). Islamic finance, alternative dispute resolution and family law: developments towards legal pluralism?. R. Griffith-Jones (Ed.), *Islam And English Law Rights, Responsibilities And The Place Of Shari'a* içinde, Cambridge University Press.
- Estin, A. L. (2009). Unofficial Family Law. *Iowa Law Review*. vol. 94.
- Fetzer, J. S. ve J. C. Soper (2005). *Muslims and the state in Britain, France, and Germany*. Cambridge University Press.
- Freeland, R. ve M. Lau (2008). The shari'a and English law: Identity and justice for British Muslims. *The Islamic Marriage Contract–Case Studies in Islamic Family Law*.

- Griffiths, J. (1986). What is legal pluralism?. *The journal of legal pluralism and unofficial law*. vol. 18. no. 24.
- Halsbury's Laws of England (2015). vol. 72. Londra.
- ICHRP Report (2009). When Legal Worlds Overlap: Human Rights, State and Non-State Law, Switzerland. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1551229 (24.10.2024).
- Jindani, M. (2004a). The Concept of Mahr (Dower) in Islamic Law: The Need of Statutory Recognition by English Law. *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law Online*. 11.1.
- Jindani, M. (2009-2010b). Legal Pluralism and Dispute Resolution: A Response to the Debate Initiated by the Archbishop of Canterbury with Reference to Recognition of Aspects of Shari'a. *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law*, vol. 15.
- Lepore, C. R. (2012). Asserting state sovereignty over national communities of Islam in the United States and Britain: Sharia courts as a tool of Muslim accommodation and integration. *Washington University Global Studies Law Review*, v. 11.
- Malik, M. (2015). Religion and Minority Legal Orders. J. L. Cohen ve C. Laborde, *Religion, Secularism, and Constitutional Democracy* içinde. New York: Columbia University Press.
- Married Women's Property Act*, 1882. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/45-46/75/enacted> (06.05.2024).
- Max Planck Institute for Social Anthropology (2001). Report 1999 – 2001. <https://www.eth.mpg.de/pubs/institute-reports/pdf/mpi-eth-institute-report-2001-de> (25.10.2024).
- Menski, W. F. (2001). Muslim law in Britain. *Journal of Asian and African Studies*. no. 62.
- Parveen, R. (2017). Do Sharia Councils Meet the Needs of Muslim Women?.. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. The University of Birmingham.
- Penal Reform International* (2001). Access to justice in sub - Saharan Africa: the role of traditional and informal justice systems. Londra: Astron Printers, 2001. <https://gsdrc.org/document-library/access-to-justice-in-sub-saharan-africa-the-role-of-traditional-and-informal-justice-systems/> (25.10.2024).
- Probert, R. (2018). The presumptions in favour of marriage. *The Cambridge Law Journal*. vol. 77. no. 2.
- Qureshi, K. (2022). Courting agency: gender and divorce in an English sharia council. *Contemporary South Asia*. vol. 30.1.
- Robinson, S. ve P. Wetherly (2012). Secularism and the Accommodation of Religious Law: Reflections on Rowan Williams' Lecture. *Islam in the West: Key Issues in Multiculturalism* içinde. London: Palgrave Macmillan UK.
- Rohe, M. (2009). The Application of Shari'a Law in Europe: Reasons, Scope and Limits. *Recht Van De Islam: Teksten Van Het... Gehouden Symposium*. v. 23.
- Sage, A. L. (2005). Stateless justice in Somalia: Formal and informal rule of law initiatives. https://www.africaportal.org/documents/2958/Stateless_Justice_in_Somalia.pdf (26.04. 2020).
- Shachar, A. (2004). *Multicultural jurisdictions: Cultural differences and women's rights*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shah, P. A. (2013c). In pursuit of the pagans: Muslim law in the English context. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*. vol. 45.1.

Shah, P. A. (2010a). A Reflection on the Shari'a Debate in Britain. *Studia z Prawa Wyznaniowego (Studies of Ecclesiastical Law)*. vol. 13.

Shah, P. A. (2013b). Judging Muslims. R. Griffith-Jones (Ed.), *Islam And English Law Rights, Responsibilities And The Place Of Shari'a* içinde. Cambridge University Press.

Shah-Kazemi, S-N. (2001). *Untying the knot, Muslim women, divorce and the Shariah*. The Nuffield Foundation.

Siddiqui, A. (2000). Issues in Co-Existence and Dialogue: Muslims and Christians in Britain. J. Waardenburgh (Ed.). *Muslim-Christian Perceptions of Dialogue Today*, Sterling içinde. VA: Peeters.

Spencer, K. (2011). Mahr as Contract: internal pluralism and external perspectives. *Onati Socio-Legal Series*. vol. 1. no. 2.

Summers, H. (04.09.2016). UK courts should be able to issue Islamic divorces, sharia expert says. *The guardian*. <https://www.theguardian.com/law/2016/sep/04/uk-courts-should-be-able-to-issue-islamic-divorces-sharia-expert-says#:~:text=British%20courts%20should%20be%20able,a%20House%20of%20Commons%20inquiry> (24.10.2024).

Şahin, M. (2004). Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizmin Doğuşu. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Güz-18.

The independent review into the application of sharia law in England and Wales, Şubat 2018. <https://www.gov.uk/government/publications/applying-sharia-law-in-england-and-wales-independent-review> (16.09.2020).

The Law Commission, Getting Married: A Scoping Paper, 17.Aralık.2015. https://cloud-platform-e218f50a4812967ba1215eaccede923f.s3.amazonaws.com/uploads/sites/30/2015/12/Getting_Married_scoping_paper-1.pdf (15.06.2024).

The Marriage Act 1949 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/12-13-14/76/contents> (15.06.2024)

The Office for National Statistics (ONS), “Exploring religion in England and Wales: February 2020”. <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/religion/articles/exploringreligioninenglandandwales/february2020#:~:text=The%20religion%20that%20the%20largest,not%20identify%20with%20any%20religion>. (15.06.2024)

Torrance, D. (t.y.). Sharia law courts in the UK. <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CDP-2019-0102/CDP-2019-0102.pdf> (11.12.2019).

Twining, W. (2009). Normative and legal pluralism: a global perspective. *Duke J. Comp. & Int'l Law*. vol. 20.

Uddin, I. (2018a). Nikah-only Marriages: Causes, motivations, and their impact on dispute resolution and Islamic divorce proceedings in England and Wales. *Oxford journal of law and religion*. 7.3.

Uddin, I. (2020b). Islamic Family Law: Imams, Mosques, and Shari'a Councils in the UK. *Electronic Journal of Islamic and Middle Eastern Law (EJIMEL)*. 8.1.

Üye, S. (2013). *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.

Williams, R. (2008). Civil and religious law in England: a religious perspective. *Ecclesiastical law journal*, vol. 10, no. 3.

Yüksel, M. (2003). *Hukuki Plüralizm*. İstanbul: Beta Basım Yayım.

Zee, M. E. (2015). Choosing sharia? Multiculturalism, Islamic fundamentalism and British sharia councils. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Leiden University.

Elektronik Kaynaklar

<http://rowanwilliams.archbishopofcanterbury.org/articles.php/1233/welcome-for-lord-chief-justice-remarks-on-sharia-law.html> (10.06.2024).

<https://publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmhansrd/cm081124/text/81124w0012.htm> (14.05.2021).

<https://www.canterburyjournal.co.uk/archbishop-canterbury-islamic-law-incompatible-christian-values/> (30.12.19)

<https://www.gov.uk/government/publications/toponymic-guidelines/toponymic-guidelines-for-map-and-other-editors-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland--2#geopolitical-terminology> (26.04.2024).

<https://www.lexisnexis.co.uk/legal/commentary/halsburys-laws-of-england> (15.06.2024).

<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/27/section/1> (16.12.2020).

<https://www.theguardian.com/law/2016/sep/04/uk-courts-should-be-able-to-issue-islamic-divorces-sharia-expert-says> (25.05.2024).

<https://mcb.org.uk/resources/british-muslims/> (10.09.2020).

<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2020/11/section/1/enacted> 21.05.2024.

<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1973/18> (19.05.2021).

<https://themuslim500.com/wp-content/uploads/2023/10/The-Muslim-500-2024-Free.pdf> (17.09.2024).

<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/63> 10.05.2024.

<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents> (15.06.2024).